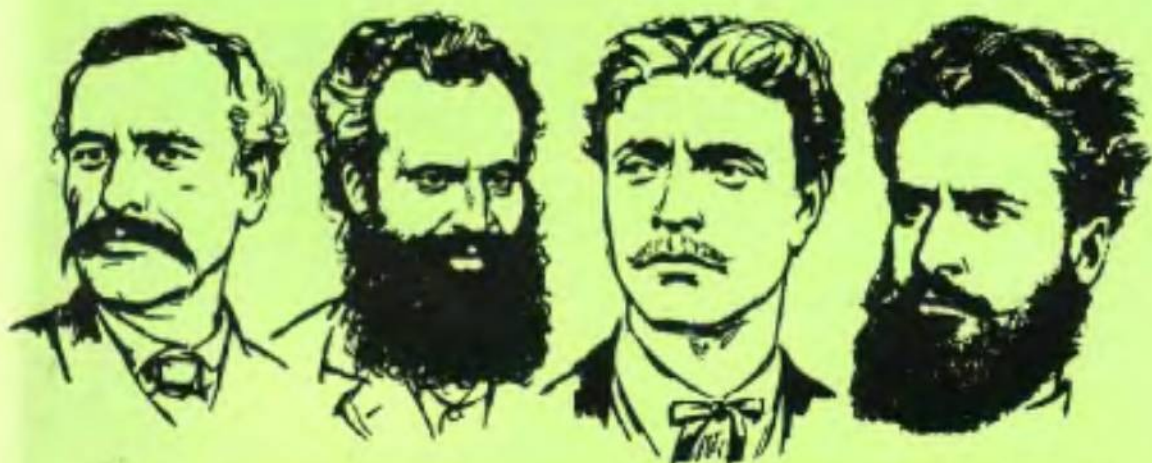

ОБЩОВЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ
• ВАСИЛ ЛЕВСКИ •

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

— Идеи —
Личности Събития

ГОДИШНИК ■ ТОМ 7

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ
ИДЕИ - ЛИЧНОСТИ - СЪБИТИЯ

ГОДИШНИК НА ОБЩОБЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ
И ФОНДАЦИЯ “ВАСИЛ ЛЕВСКИ”

Т. 7, 2005

СЪ Д Ъ Р Ж А Н И Е

Вместо предговор 5

I. 170 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Пламен Митев. Любен Каравелов (опит за преценка на неговия жизнен път)	9
Цветана Павловска. Републиканизмът на Любен Каравелов	15
Кети Мирчева. Отново за московския период на Любен Каравелов и сътрудничеството му в руския периодичен печат (1861-1866 г.)	32
Румяна Дамянова. Критиката в късната публицистика на Любен Каравелов	49
Николай Аретов. Сръбските повести и разкази на Любен Каравелов	56
Недка Капралова. Спомоществатели на Любен Каравелов	65
Антолия Якимова. (Украйна) Ученият-енциклопедист Михайло Максимович. Фолклорните студии на Любен Каравелов	69
Николай Вуков. Любен Каравелов и публикациите на фолклор в българския периодичен печат през Възраждането	73
Райна Каблешкова. Любен Каравелов и възрожденската ни етнография	81
Веселина Антонова. Любен Каравелов в паметта на русенци	85
Евдокия Емануилова. Любен Каравелов и Пловдив	93
Христо Цекков. Любен Каравелов и Димитър Ценович	95
Петър Чолов. Родът на Любен Каравелов	100
Светла Мухова. Любен Каравелов и изобразителното изкуство	102
Тодор Ташев. Няколко въпроса към Любен Каравелов. Сценарий за документален филм	107

II. ЮБИЛЕЙНИ ГОДИШНИНИ
ИВАН ВАЗОВ – 155 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО
БАЧО КИРО – 170 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО

Кирил Момчилев. Иван Вазов и Александър Фьодоров. Кой и кога е превел за първи път на руски език “Опълченците на Шипка”	114
Вихрен Чернокожев. Прогонените Вазови “Песни за Македония”	117

Огняна Маждракова – Чавдарова. Бачо Киро – един от моралните столери сред героите на Априлското въстание	120

III. 120 ГОДИНИ ОТ СЪЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Дойно Дойнов. Съединението 1885 г. – дело на единна комитетска организация.....	131
Петя Пачкова. Образът на поборниците – реалност и конюнктура.....	142

IV. ВИДНИ ВЪЗРОЖДЕНЦИ

Илко Илиев. Мисията на Г. С. Раковски в Черна гора и Гърция от 1863 г.	150
Ваня Рачева. Историкът-свидетел Георги Георгиев Димитров.....	182
Пенчо Пенчев. Александър Екзарх като кандидат за българския престол през 1878 – 1879 г.	205
Петко М. Петков. Тома Васильов – живот и дело.....	214

V. ИЗ ЖИВОТА НА ВЪТРЕШНАТА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

Дойно Дойнов. “Предначертанието” на Васил Левски – основа на програмните документи на БРЦК	219
Антоанета Кирилова. Някои проблеми на комитетското дело през 1873 г. според преписка на Панайот Хитов.....	225

VI. РЕЦЕНЗИИ

Румяна Радкова. Илия Тодев. Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци. Ч. 1. Изследване: Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци. Ч. 2. Документи. Акад. изд. “Проф. Марин Дринов”. С., 2003	233

VII. IN MEMORIAM

Станка Димитрова. Проф. Велко Станков Тонев (1933 – 2004).....	237
Ст. н. с. Кирила Възвъзова – Каратеодорова (1917 - 2005).....	240

VIII. ХРОНИКА

Стоян Джавезов. Национален исторически календар – 2004 година.....	242
Румяна Дамянова. Научна конференция в Пазарджик по случай 150 години от рождението на Константин Величков	248
Елинка Бояджиева. Памстникът на Васил Левски в София	251
Анастасия Георгиева. Кръгла маса в Бяла Черква – 170 години от рождението на Бачо Киро Петров.....	255

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ
ИДЕИ - ЛИЧНОСТИ - СЪБИТИЯ

ГОДИШНИК НА ОБЩОБЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ
И ФОНДАЦИЯ "ВАСИЛ ЛЕВСКИ"

Т. 7, 2005

ИСТОРИКЪТ-СВИДЕТЕЛ
ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ ДИМИТРОВ

Ваня Рачева

В средата на декември 1894 г. в печатницата на чешкия емигрант Б. Шимачек в София е отпечатан том първи на книгата "Княжество България" от Георги Георгиев Димитров. Само няколко дни след това по частна инициатива, за която ще стане дума по-долу, книгата е "арестувана." Тя остава запорирана в складовете на печатаря, а по-късно е разпродадена без съгласието на автора. След два месеца обаче, през февруари 1895 г., Георги Г. Димитров успява да я препечата почти нелегално в Пловдивската търговска печатница. Така изданието "с пръснато" на пазара и сред предплатилите 1500 абонати.¹

Какво знае историческата ни наука за автора, възрожденски книжар, общественик и неуспял революционер, а след Освобождението - мемоарист-историк, адвокат, може би ималяр и майстор при създаване на врагове сред силните на деня? Как един от първите "непрофесионални историци" на границата на XIX и XX в. вижда ролята на историческата наука в българското общество? Как събира, сверява и актуализира своята информация? И дали пристрастният поглед на съвременник и участник в част от описваните събития му помага? Как финансира обемните издания? И защо неговите три книги, излезли последователно през 1894, 1896 и 1899 г., определяни сполучливо като "опит за панорамно изложение на българското предосвобожденско минало"², днес са библиографска рядкост?

Въпросите могат да бъдат продължени...

Тази статия не цели да изчерпи възможните отговори. Тя се опира и на разбирането, че важен критерий за достоверност на едно историческо изследване и за неговата актуалност, е развитието на историографията към момента на отпечатване. Но това е трудно да бъде обективно преценено в една статия. Затова тук се прави опит да се изяснят някои биографични моменти за автора и за участието на книгите му. Достъпната информация е представена на фона на формиращата се културна политика на млада-

та държава. И в контекста на естествената необходимост от създаване на национален пантеон на една самостоятелна нация, която легитимира пред гражданите си и пред света своите териториални претенции.

Необходимо е още едно уточнение. Всеки опит за оценка на Георги Г. Димитров като историк трябва да отчита и факта, че той е пряк участник в част от описваните в трите тома събития. В тези случаи е трудно да отделим мемоариста от историка. Но тематичния и фактологичен обхват на книгите му засяга и въпроси от обществено-политическата активност на българите от XVIII и първата половина на XIX в., където историческата дистанция е налице. Одринският книжар е роден през 1838 г. в Кюстендил и не описва тези събития от позицията на пряк свидетел. Именно в тези страници трябва да търсим предимствата и недостатъците на историка Г. Г. Димитров.³

Георги получава своето начално образование при монаха Аверкий Попстоянов, който е учител в Кюстендил през 1851-1858 година. С неговата и на „*заможни роднини*“ подкрепа по-късно той продължава образованието си, неизвестно къде. А през 1857 г. Г. Г. Димитров живее в митрополията в Кюстендил и контактува ежедневно с митрополит Авксентий Велешки, дори го придружава при една негова обиколка из Щип, Кратово и Кочани. (КБ, ч. I, 292-293, 306, бел. I, 350, 418-419, 421). По косвени свидетелства и от анализ на историческите му изследвания, може да се предположи, че той знае руски, гръцки и турски език. Вероятно е да използва и сръбски.

През учебната 1858-1859 г. Георги Г. Димитров се главява за взаимен учител в Мустафа паша (Свиленград), както сам пише, и свързва по-нататъшната си възрожденска дейност с Тракия. Инициатор и двигател за българско училище и църква в този град е заможният х. Стефо Георгиев. В лицето му двадесетгодишният тогава Георги намира съмишленик и много скоро е обладан от „манията“, както сам споделя по-късно, да го пише гръцкия език и владици (КБ, Ч. II, 367; КБ, Ч. I, 233, 255-257).⁴

От това време вероятно са и първите му контакти с руски дипломатически представители. Илия Тодев пише, че благодарение застъпничество на руския одрински консул Н. Д. Ступин, турската власт остава настрана от българо-гръцкия конфликт. Така училището в Мустафа-паша избягва вероятността да бъде затворено.⁵ С чувство за хумор Г. Г. Димитров по-късно ще описва първите си прекеждия, довели до необходимостта да се снабди с „*два чифта пищови и една пушка*“ за самоотбрана (КБ, ч. I, 257). Вероятно още тук проличава непримиримият му характер. А също и уменията да установява контакти и завързва познанията. Те ще му отворят, но нерядко и ще затварят врати и възможности по-късно, при дългогодишните му обиколки за събиране на исторически свидетелства и материали.

Още в Мустафа-паша проявява отношение към българската книга, с която ще свърже и професионално по-нататъшния си живот. Тук той записва спомоществователи за Граматика гръцкобългарска от Ф. Василев. Продължава да се самообразова и вероятно от това време са първите му дописки в проходащия български печат, които за съжаление не са системно издирени и проучени. В следващите години той ще стане редовен кореспондент от Одрин за цариградските български вестници.⁶

По свидетелство на заслужилите издател и книгопродавец Христо Г. Данов Георги Г. Димитров го посещава в Пловдив през 1860 г. Идва с искане той да му отпусне необходимите книги, за да отвори българска книжарница в Одрин, където явно се е установил. Лаконичният текст, писан през 1909 г., подсказва, че по онова време Георги все още е учител. Хр. Г. Данов косвено потвърждава и достоверността на по-късното мемоарно изложение на Г. Димитров по този проблем. Свидетелства и за прецизния му отношение към документите от епохата. Като споделя, че по време „на революцията“ личната му кореспонденция от кр. на 60-те и нач. на 70-те години е

унищожена. Данов потвърждава и изпращането на две свои писма през 1870 г. до Г. Г. Димитров в Одрин, публикувани през 1894 г. (КБ, Ч. I, 227-228).⁷

Данов съветва десет години по-младия си съмишленик първо да съдейства да се “състави Българска черковна община” в космополитния град; да се отвори училище, пък тогава да се захваща с книжарницата. Вероятно причините за впускането на Г. Г. Димитров в това ново предприятие са свързани с нуждите на проходащото светско българско училище в Одрин. Макар да не остава още дълго учител, той свързва активната си обществена дейност с града в разгара на българо-гръцкия църковен конфликт. Затова оценката на неговия наставник и партньор в книжарската дейност е важна, а тя е повече от положителна. Илия Тодев допуска и друга мотивация за новото му поприще, като определя книжарството като “занимание по-доходно, по-престижно, по-спокойно” от учителската професия. Самият Г. Г. Димитров дава интересна информация за трудностите пред книжарския бизнес през Възраждането (вж КБ, Ч. I, 234, 257-258). Вероятно отначало той започва като пътуващ книгопродавец на Хр. Г. Данов, а през пролетта на 1867 г. отваря и собствена книжарница. Контактите между двамата обаче продължават с различна интензивност попе до Освобождението. С посредничеството на Данов например е намерен учител (Константин Поменов) за откритото в самия край на 60-те години в Одрин в махалата Канк взаимно българско училище (КБ, Ч. I, 225-227, 230-232, 234-236).⁸

Поне до 1875 г. книжарницата на Г. Г. Димитров в Одрин снабдява с български книги целия регион. Пътуването му в областта не е свързано обаче само с търговските му интереси на книгопродавец. Запазени са свидетелства, които подсещат за активна дейност по насърчаване на селяните да се отърват от гръцките свещеници в районите на Малко Търново, Лозенград, Димотика, Узун-Кюпрю. Особено доволен е той от контактите си в района на Ференско и Гюмюрджинско. Георги подтиква българите там да създават общини и да отворят български училища, посредници при намирането на учители. От началото на 70-те години, “когато се бърках по народните работи в Одринско”, у него остава един печат на общината в Бунар-Хисар с надпис на турски и български. След Освобождението той е загубен като е конфискуван при пореден обиск в квартирата му в София (КБ, Ч. I, VIII, 224-227, 234-235).⁹

Макар авторът в публикуваната през 1894 г. част първа на “Княжество България” да не акцентира на връзките си от възрожденско време с английския консул в Одрин Дж. И. Блът, текстът подсказва, че българите от предосвободенската епоха са търсели всяко възможно покровителство за постигане на своите национални цели. Консултът активно е съдействал и е покровителствал Георги Г. Димитров в народополезната му дейност из района. Поради характера на заниманията си и доказана мобилност, авторът на тритомника има възможност да събере и публикува ценна информация за униатските настроения в района. Както и за опитите за противодействие срещу привържениците за решаване на църковния въпрос чрез уния с Рим. Същевременно Г. Г. Димитров продължава да сътрудничи на цариградския печат, особено на в. “Македония” (КБ, Ч. I, VII, 224-225, 235, 323-330, 490-491).¹⁰

Вероятно от тогава датират и неговите контакти с Петко Р. Славейков. Този въпрос също не е проучен, а е възможно да хвърли светлина и върху една друга страна от дейността на Г. Г. Димитров. Става въпрос за негова обиколка от лятото на 1874 г., когато от 5 юли до 7 септември той посещава София, Радомир, Дупница, Самоков, както и родния Кюстендил. В историографията се приема, че обиколката е свързана само с революционната дейност на Георги, която ще бъде спомената по-долу. Възможно е от това време да са първите му субективни отрицателни впечатления от българите-македонци. По-късно те ще се подхранват и засилват от следосвободенската действителност в автономното Княжество. А публичното им афишира-

не през 90-те години на века, подкрепено и с мнение от апостолските прежеждия на Стефан Стамболов, вероятно ще му създаде немалко противници (КБ, Ч. II, 11-12, 369-372).¹¹

Интересна е и идеята на Георги Г. Димитров от същата 1874 г. да започне издаване на свое списание "Наука". За да рекламира проектираното съдържание, периодичност и цената на абонамента, в бр. 43 от 7 декември 1874 г. на в. "Източно време", Георги публикува специално "Обявление".¹² Без предварителни задълбочени проучвания не може със сигурност да се твърди, че идеята му има и външен подтик. Все пак, допустимо е върху творческите планове на тридесет и шест годишния общественик влияние да е оказала дейността на кръга около П. Р. Славейков по подпомагане на българите в Македония за прилагане на чл. 10 от фермана за Екзархията. Точно през 1874 г. Високата порта издава разрешение за провеждане допитвания до населението и в други епархии, освен вече проведените такива в Охридската и Скопската. Възможно е Г. Г. Димитров да е знаел и за очерталата се по това време идея на Любен Каравелов за издаване на списание "Знание". Доказателство за неговата информираност са подробните анотации на възрожденската периодика, които прави в книгите си. Не трябва също да се забравя, че той към края на 90-те години на XIX в. все още е притежател на богата колекция от възрожденски книги и периодика. Уви, тя е безвъзвратно попиляна при трагични обстоятелства, както свидетелства сам авторът в предговора на книга трета от тритомника "Княжество България" (СБОБ, Ч. III, XX-XXI; вж и КБ, Ч. I, 185-194, 201-214).

Запазени са откъслечни данни и за други творчески реализации на Георги Г. Димитров от 70-те години на XIX век. Той издава календар за 1871 г. и "Буквар за малки деца", отпечатан повторно след три години.¹³ Макар непълни, тези сведения показват, че бъдещият историк е добре осведомен за търсенето на книжния пазар и вероятно още преди 1878 г. не е бил чужд на колекционерска дейност.

Ако четете само написаното от Г. Г. Димитров, читателят може да се остане в известна степен с превратно впечатление за предосвобожденската му биография. Пристрастността на автора е доказуема и е обяснима с несъмнено естествения, а на места и осъзнат стремеж да изтъкне своето участие в събитията в Одринско от последното десетилетие под османска власт. (Авторът споделя възгледите си за това трябва ли и как да пише за събития, в които е участник, вж: КБ, Ч. I, 232, бел. I). Интересна би била една съпоставка с други мнения за този регион. Така например през 1874 г. в Одрин за кратко идва Петко Р. Славейков. От личните си наблюдения той стига до извода, че макар да има българско училище, поради силната гръцка пропаганда, то върви бавно. Заключение то му е показателно както за евентуалната цел на визитата, така в частност и за резултатите от родолюбивата дейност на Г. Г. Димитров. Славейков твърди, че "*български Одрин*" е "*мъртав трун*", който може да се възроди с пената на големи усилия и средства.¹⁴

Две години по-рано тук идва и д-р Христо Стамболски в качеството си на член на специална лекарска комисия по оздравяването на Одринския вилает. Видният цариградски деец, добре информиран по актуалните български проблеми от онова време, описва накратко архитектурните забележителности. За съжаление, след катастрофата от 1918 г., когато започва да пише спомените си, той не намира за нужно да сподели впечатления от развитието на българщината тук: "*За българска махала, за българска община, той няма време да разпита.*" Показателно е и стегнатото изложение от 1919 г. на Ив. Н. Попов, в което авторът – съвременник на епохата – споделя спомените си от последните десетилетия на Възраждането в Одрин (след Освобождението работи като съдия); изнася интересни и проверими факти за просветното, църковното и революционното движение в района, но никъде не споменава името на книжаря

Георги Димитров.¹⁵

В нашата историография са се наложили трайно невинаги ласкави оценки за прецизността и достоверността на изложеното от Георги Димитров относно българското революционно движение от 70-те години на XIX в. (основно в такава светлина са коментирани, но и много използвани, излезлите през 1894-1896 г. първа и втора част на "Княжество България"). Такива заключения са обясними.¹⁶ Дължат се на натрупаните през годините нови извори и огромна продукция по тази тема. Също така, на възможността за детайлизиране на хронология и тълкувания чрез интерпретация на голям по обем и обхват документален материал, недостъпен за творилите в първите години след 1878 г. Без съмнение, върху оценките, често са оказвали влияния и политически пристрастия. Особено като се има предвид, че в тази тематика са топили перото си и майстори на художественото слово като Захари Стоянов и Стоян Заимов.

Важно е обаче да се отчете, че когато пише за комитетите на Левски, за Арабаконашкото или Хасковското приклучение, за Старозагорското или Априлското въстание и накрая за Руско-турската война от 1878-1879 г., Г. Г. Димитров се изживява като участник и пряк свидетел на част от събитията. Дори събираната впоследствие от него допълнителна информация неизбежно е пречупена през призмата на субективното му и твърдо изградено мнение и убеждения за ролята на един или друг фактор или личност в освободителното движение. Субективното му виждане се подсилва както с напредването на възрастта, така и от битността на следосвобожденска България. И не на последно място, оценката на постиженията на свидетеля-историк Георги Г. Димитров трябва да съответства на оценката за развитието на историческата наука в България.¹⁷

Георги се насочва към пряко участие в революционното движение, както сам свидетелства, след излизането си от затвора в Одрин, където твърди, че е попаднал невинен. Арестуван е във връзка с неуспешното покушение от страна на Атанас Узунов върху хасковския чорбаджия Хаджи Ставри. Повечето съвременници оставили писмени свидетелства по случая, сред които и Стоян Заимов. Захари Стоянов, поп Минчо Кънчев, по различни причини спестяват тази подробност.¹⁸ По за достоверността на този преломен момент от биографията на доскорошния книжар свидетелстват други документи от епохата. "*Продавачът на книги*" попада в полезрението на руския вицекомсуд в Одрин И. А. Иванов. Той, изпълнявайки служебните си задължения, през първата половина на 1873 г., своевременно информира Найден Геров в Пловдив за арестите "*по повод на Хасковската история*." Срещу известна сума пари (100 лири), събрана от домашните му, Г. Г. Димитров фактически се откупва без присъда и заточение. Годината е 1873-та: "*Ако и убит морално и материално от потърпевшият затвор, по техният катехизис* (на революционерите – бел. моя, В. Р.) *намерих за по-спасителен. Напуснах вече да гоня гръцки свещеници и учители из българските енории и села.*" (КБ. Ч. II. 367-368, 370).¹⁹

Интересна по-късна интерпретация за раждането на революционера у доверения просветител и църковен деятел в Одринско през 70-те години на XIX в. споделя Данаил Юруков. В "Спомени из политическия живот на България" той пише: "*Книжарницата на Георги Димитров се посещаваше от всички учители и свещеници. Георги Димитров се сочеше за революционер; той постоянно беше преследван от гръцкия митрополит и турските власти и затова избягваше да води разговори по революционни въпроси. Често за нищо и такава, за някой тъжлив донос той биваше арестуван и разследван като революционер*".²⁰

Следващото изпитание за Георги Димитров като революционер, а по-късно и като историк, е неуспешното Старозагорско въстание. Авторът е отделил място, за да разкаже за своите агитационни обиколки през месец март 1875 г., осъществявани

често в компанията на *„Георги Икономов или Николов“*. Представил ни е и своето виждане за причините за неуспеха на подготвяната революционна акция (КБ, Ч. II, 369-390).²¹ Дванадесет години преди да публикува своята версия за участието си в Старозагорското въстание обаче, Г. Г. Димитров несъмнено е видял и написаното от Захари Стоянов. Не е трудно да предугадим чувствата, които са се зародили след прочитане на отпечатаното. В том първи от широко рекламираните тогава и покъсно *„Записки по българските въстания. Разказ на очевидци“*, довчерашният апостол и бъдещ държавник причислява одринския книжар, заедно със Стамболов и Икономов, към групата на ония, които искали да въстанат. Но когато дошло време за преки действия, *„плащивите и кативи натури поискаха да офейкат от града“*. Георги Г. Димитров например се оправдал, че имал подготвени хора в Димотика и искал да замине за там. Предложението му било одобрено, дори за целта получил комитетски пари. В навечернето на Съединението революционерът З. Стоянов публично обвинява Г. Г. Димитров не само, че не вдигнал въстание, но и че изхарчил парите без отчет, а после се оправдавал с турската полиция.²² Както основателно може да се допусне, разминаване в историческите версии на двамата преки свидетели отчасти се крие в техните лични, професионални и политически биографии след 1878 г.

Към момента няма сигурна информация за евентуално участие на Георги Г. Димитров в последната за XIX в. и съдбовна за българите Руско-турска война. Но едва ли случайно той активно събира спомени, документи, проучва руската историография и посвещава последния трети том от своето историческо съчинение изцяло на нея. Успява да го отпечата двадесет и две години след войната под показателното заглавие *„Страданията на българите и Освобождението на България през 1877-1878 година“*. При внимателно четене на публикуваните три тома могат да се направят косвени заключения на първо място за позицията на автора към освободителката Русия и за нейното отношение към българите и тяхната възстановяваща се държава. Становището му рядко е директно заявено, но е лесно доловимо. А когато потка на критика или несъгласие се чете между редовете, авторът като обигран историк-политик просто пропуска да спомене и интерпретира достъпни му факти.

Също така може да се мисли, че Георги Г. Димитров участва лично в определен етап на войната като преводач към руската армия или към административния апарат на изгражданото се руското окупационно управление. Разбира се, за потвърждение на това допускане е необходимо специално проучване в документацията за войната. Основание за подобно твърдение дават въвеждащите текстове към тритомника. Например той описва като свидетел изтеглянето на *„руската окупационна войска“* от Одринско и действията на одринския митрополит Синесий против обезбългаряването на района, *„за да не се опразни страната и да се населат с турци“* (КБ, Ч. I, 233, бел. 1, 239-244; КБ, Ч. II, 11-12). По друг повод Г. Г. Димитров споделя, че през 1881 г. е получавал писма от Русия, *„от мой приятел офицерин“*, но не посочва името му. Научаваме също, че до края на 90-те години на XIX в. той пази като скъпа реликва една сребърна чаша за чай, която му е подарена *„от един руски офицерин, при когото служих няколко време като преводач. Той написа на ней с издълбани букви следующото: „В знак любви от Константина Ивановича Пономаренко“* (СБОБ, Ч. III, XX, бел. 1; КБ, Ч. I, VIII). И когато му се налага да се раздели с нея, както и с ценната си дълго събирана библиотека, и цялата си покъщина, той с болка споделя: *„За библиотеката си и за сребърната си чашка дълбоко скърбех... нравственият удар беше много по-чувствителен.“* (СБОБ, Ч. III, XX-XXI).

Руски офицер с такова име наистина съществува и е участвал в Руско-турската война от 1877-1878 г. като поручик от 17-ти пехотен Архангелогородски полк на

негово Императорско Височество Великия княз Владимир Александрович. В боевете при Пловдив на 5 януари 1878 г. той командва рота. Проявява голяма храброст и самоотверженост, водейки своята част в атака и дори успява да плени пет оръдия. Награден е с орден "Св. Георги", четвърти клас.²³

Не е известна точната година, в която Г. Г. Димитров напуска Одрин и се премества да живее в централния град на Източна Румелия. Той не споменава пищо конкретно и за семейството си, освен, че има син, на когото ще завещае своята благодарност и признателност към финансовия си благодетел и съмишленик Вълко Иванов Шопов. Потресен от бързата забрава, която покрива героите, авторът споделя като очевиден впечатлението си от погребението на поборника Д. Матевски, състояло се в Пловдив през октомври 1882 г. От косвени податки, пръснати в съчинението "Княжество България", се установява също, че в навечерието на Съединението, през 1884 г., той и "Петър Джамбазът, панагюрец и съдържател на хотел "Марица" наемат една къща в Пловдив. Годишният наем е тридесет лири, а условието "той да внесе наемът си мене, а аз да заплащам наемът и на двамата й притежатели" (СБОБ, Ч. III, XIX; КБ, Ч. II, 14). Това не означава непременно, че едновременно с навечерието на Съединението Г. Г. Димитров се премества в Източна Румелия. Той даже не уточнява, че е живял в тази къща. Може това сведение да фиксира вид икономическа дейност. Към 1899 г. живее вече постоянно в Пловдив, но през целия период, вероятно до смъртта си в 1906 г., често прехождат в столицата София като отсяда на хотел или отново под наем. Постоянната му подвижност е доказана и от честите му пътувания из различни кътчета на страната, където събира материали за историческите си занимания. Често се оплаква, че е задлъжнял, особено през 1894-1895 г., когато не може да издържа семейството си (СБОБ, Ч. III, XII-XIII, XIX).²⁴ В края на 90-те години споделя и голямото си огорчение от свои приятели, като в оценки и заключения стига дори до крайност. Те са породени от преживени лични предателства, излъгано доверие и финансово разорение. Г. Г. Димитров през 1899 г. дори озаглавява една част от своя предговор с турска пословица, чийто смисъл е, че човек трябва да се пази от приятеля си, защото той може да го опропасти. "Това е съвършената истина. Всички онези на които е продаден или сами се продали имота си, останали са и без къща, причината са техни близки и приятели. Дадже и онези, които са фидирали повечето от тях са станали жертва на доверчивото приятелство. Не сме веч такива, каквито бяхме преди освобождението, на и по после. От ден на ден се разваляме и пропадаме..." (СБОБ, Ч. III, XIII-XIV; КБ, Ч. I, XII).

И все пак, почти десетгодишната дейност на Г. Г. Димитров по събиране на точна статистика и разкази на съвременници, по търсене на оцелели документи и археологически паметници, и стари ръкописи, както и разходите по издаване на трите тома, за които не получава държавна субсидия, изискват сериозна материална обезпеченост. Откъде упоритият автор, известен сред приятели и противници с категорични позиции и конфликтен характер, попълва бюджета си? Може да се потърсят и открити следи в оставеното от него книжовно наследство. Със сигурност практическият му опит на книжар и създадените контакти от преди Освобождението му помагат да набира абонати за своите три тома и да събира като предплата една трета от предвидената цена на книгата (СБОБ, Ч. III, IX, XIV, XVII).²⁵

Много е възможно да се е препитавал частично и от иманярска дейност. В средата на 80-те години на XIX в. редица просветени българи с ентузиазъм се насочват към събиране и проучване на паметници от близкото и по-далечно минало. Министерството на просветата с цел да регулира и насочва тази дейност издава през 1889 г. "Временни правила за научни и книжовни предприятия". Същата година се ражда и Сборник за наука и книжнина.²⁶ Няма информация Г. Г. Димитров да е бил

свързан с пряката дейност като член или сътрудник на Българското книжовно дружество или на друга институция. Но той явно се интересува от тези процеси, следи новите публикации и познава изграждащата се законова уредба. На няколко места в книгите си споделя, че е търсел съдействие например от министър Георги Живков, за предаване и съхранение на археологически останки от римско време, изкопани от него в Провадия в присъствието на околийския началник. През 1891 г. ходи двадесет пъти у дома му, за да се срещне лично с него и *“да му явя за някои мраморни плочи с надписи, които издирих в много места, особено в с. Врачеци (Орханийско)”*. А също за издаване разрешение за разкопаване на два архирейски (както твърди) гроба в Търново. Министър Живков оглавява Министерството на народното просвещение в Стамболовото правителство от 20 август 1887 г. до 19 ноември 1893 г. И съгласно приетия през 1890 г. Закон за издирване на старини и за подпомагане на научни и книжовни предприятия, той е оторизираното лице, което може да издава разрешение за археологически проучвания и разкопки.²⁷ Г. Г. Димитров споменава също, че безвъзмездно е предал в Народната библиотека в София стари книги и археологически плочи. А при штираната вече съдебна разпродажба на вещите му в Пловдив в края на 90-те години на XIX в., сред особено ценните предмети са *“четири антики с голяма стойност”*, продадени за 200 лева и един златен пръстен, откупен за 25 лева (КБ, Ч. I, XI; СБОБ, Ч. III, VIII, XX-XXI).

Внимателното вглеждане в трите тома на *“Княжество България”* ме насочи към предположението, че авторът е работил и като адвокат в следосвобожденска България. И по-специално вероятно се е занимавал с граждански дела за несъстоятелност, защото активно следи статистиката за търговски фалити в Княжеството. Проучването на съответната специализирана документация може да опровергае или потвърди това предположение, но прави силно впечатление пристрастното и компетентно отношение на Георги Димитров към състоянието на съдебната система в новата държава. Обикновено след лични несполуки, той не пропуска да коментира сблъсъка си с държавни чиновници, съдии, полицаи, новозабогатели търговци и разбойници-ханджии, дори министри – особено ако са нарушили някоя част от закона, защитаваща личните му права. *“В опези, може да се каже анархически времена, немаше пред кого и да се жалова човек. След съединението – твърди Г. Г. Димитров - нашия народ се намираше приблизително в онази епоха, в която се намираше и в руско-турската война”*. И уточнява, че визира времето в *“самото начало на самоуправлението ни, когато съдиците бяха повиквани от търговските катори или вземени от ученическите столове и когато още никак не бяха запознати със съдебните закони”* (СБОБ, Ч. III, VIII, XII-XIII, XVIII-XXI).

Къде се крие причината за толкова острастена оценка на съдебната система на младата държава? Повече от сигурно е, че за това е повлиял няколкогодишният му конфликт с мировия съдия Айдемирски. Той е назначен в столицата на бившата Източна Румелия, когато *“след Съединението такива разбойници нападнаха Пловдив”*. Димитров признава, че писал за него в пресата против некомпетентната му работа. А когато последният научил за авторството на статията, не се успокоил докато не си отмъстил. Авторът подробно и вешо обяснява нарушенията на процедурите, по които несправедливо е осъден за изплащането на 360 лева чужд дълг. Серioзният сблъсък между двамата завършва, както може да се очаква, в полза на мировия съдия. А именно – с цитираната неколkokратно разпродажба на личните вещи на Георги, сред които е и *“адвокатска чанта за книжа”*. Не само това. Но и със съдебно нареждане за конфискуване и продажба в полза на печатницата на 2000 екземпляра от част втора на книгата *“Княжество България”*. В последните си опити да се защити, Георги Димитров възразява, *“че едни-кои си членове от закона недопус-*

кат продажбата на тия неща.” Но “едни измежду съдиите отговори: “онези членове са написани, а ние сме действителните членове”. След края на това злощастно приключение Г. Г. Димитров справедливо възкликва: “Не желаях вече и да замина край съдилищното помещение.” (КБ, Ч. I, VIII-IX; СБОБ, Ч. III, XVIII-XXI).

Едно специално проучване в архивите на Пловдивския окръжен съд и другаде би могло документално да потвърди или да прецизира описания от него конфликт. Но след тези удари и особено след загубата на ценната си библиотека, чиято стойност сам оценява на 10 000 лева, Г. Г. Димитров вероятно е бил морално и материално съкрушен.²⁸ Може би затова предвижданата книга за Съединението остава неиздадена...

Да потърсим зараждането на идеята у доскорощния одриски книжар за написването история на българската възрожденска епоха, заемайки се сам с трудоемката и мъчна задача. По-късно, поучен от опита, той ще сподели, че е чувствал “силите си слаби” за осъществяването на “такова едно предприятие, в което се изискваха огромни материални и морални жертви.” Въпреки това, изглежда е намерил достатъчно сериозни причини да се заеме с делото по съставяне на “едно по-общирно списание за нашето отечество”, по издирване на “някои неоткрити старици”. И в резултат на това да провери “неща за които никак не е писано до сега, да събере сведения за стари и на изгубване вече приключения, и на много криво и погрешно изложени действия справки да направя.” (КБ, Ч. I, IX).

Познаването на възрожденската книжна продукция и възможността за придвижване му е дала добра база за сравнение още преди 1878 г. Подтиква го и към сериозни изводи. Например за това, че “ний учим за другите държави по общирно откопкото за своето отечество, а в някои отношения почти и нищо не знаем”. И докато “в турско време” – продължава разсъжденията си Г. Г. Димитров – “беше опасно за един българин да обикходи, изучи, опише и запознае народът си със отечеството, с което той живее”, то след Освобождението това е не само възможно, но и необходимо. Друго основание за проучванията си вероятно е видял в едностранчивите, непълни, с често поръчани и пристрастни публикации на чужди автори: “по мое убеждение, изтъгани ще останем ако очакваме от чужденеца едно общирно и верно описание за отечеството ни”. За да докаже по убедителен начин това, той дори спори задочно с Гопчевич, Лежан, Каниц, Дяченко, Иречек, Крестовский, чиито произведения явно познава (КБ, Ч. I, VI-VIII; СБОБ, Ч. III, V-VI).²⁹ И така, през 1888 г., по собственото му свидетелство и с цел “да има събрано и написано нещо от българин, до което чужденеца не е имал възможност да се докосне”, той се самонатовазва с тежка задача: “предприех да допълня тази празнота у нас и като разполагах със сведения по разни събития от миналий ни живот, реших да обикхода всички градове и по големи села, нагледно да опиша и всичко опова, чрез което българина да се запознае с цялото княжество, като с родното си място” (СБОБ, Ч. III, V-VI).

Дейността му като книжар до Освобождението е изградила у него навик да следи внимателно книжната продукция. Може да се допусне, че той е познавал тритомното съчинение на сръбския общественик и държавник, редовен член на Сръбското научно дружество М. Миличевич. Първата част от него излиза през 1876 г. със заглавие “Кнежевина Србија”. Материалът е подреден по области и включва описание на граници, географско положение, история и археологически старици, видни личности и места, статистика на населението, днешно състояние на областта, управление, говор, песни и обичаи, комуникации. Както може да се види, първоначалната програма на Георги Г. Димитров, отпечатана във в. “Новини”, има сходства със схемата, по която излага и организира своя материал сръбския автор (СБОБ, Ч. III, VI-VII; КБ, Ч. I, VIII).³⁰ Друг въпрос е защо Георги Г. Димитров не използва достатъчно третата

част, която е отпечатана през 1884 г. и касае присъединяването към Сърбия след 1878 г. "нови крајеви" (окръзите Нишки, Пиротски, Врански и Топлички); възможно е да не я е познавал. Може да се отбележи обаче още едно интересно съвпадение. Резултатът от своите дългогодишни дирения, насочвани и подкрепяни сериозно от ресурсите и възможностите на сръбската държава. Миличевич посвещава на героите за национална свобода и обединение. И Георги Г. Димитров през 1896 г. ще посвети своя втори том на малцината останали живи "поборници": "*Нашият народ не трябва никога да забравя името на дейците на освободителното си, защото няма нищо по-благородно и по-високо от това един народ да отдава прилични почести на паметта на своите поборници за свободата.*" (КБ, Ч. II, 13-15).³¹

През 1891 г., когато Г. Г. Димитров вече усилено събира и обработва информация за своето изследване, в книга пета на Сборник за наука и умотворения Иван Шишманов пише една положителна и доста подробна рецензия за излязлата първо на немски език книга на проф. Константин Иречек "Княжество България. Неговата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история." Това издание ще дооформя и прецизира представите на нашия свидетел-историк.³² Защото, както може да се установи, неговия първоначален замисъл значително се променя в хода на работата. Нараства не само предварително планирания обем, но се изменя съдържанието и структурата (СБОБ, Ч. III, VIII). Финансови съображения през десетгодишния период, в който Г. Г. Димитров реализира идеята си, също оказват сериозно влияние върху крайния продукт. Ето пример за влиянието на книгата на Иречек. В част първа Г. Димитров отделя доста място на различните етнографски групи, които живеят на територията на Княжеството. След отпечатването, а и днес, съдържанието на тези страници ще предизвикват нееднозначни коментари. Образецът можем да намерим у К. Иречек, който също прави статистически и етнографски преглед на "народонаселението" в България.

Историята е вид интерпретация, родена от житейския и професионален опит на историка в конкретно време. Затова преди да оценяваме качествата на Г. Г. Димитров като такъв, не може да не погледнем средата и епохата, в която той събира материали и изразжда своя концепция за бъдещото си съчинение.

Той е свидетел на истински бум от усилия за спасяване на оцелелите спомени и писане на мемоари, които настъпва в средата на 80-те години на XIX век. Тогава българското общество се вълнува по-малко от изграждането на модерна държава, отколкото от нерешения национален проблем. Ив. Шишманов изповядва, че фолклорните изследвания имат и важно "*политическо значение*", тъй като са "*почти единствените средства за определене етнографическите граници на разните балкански народи.*"³³ Тогава се разгаря дискусия за ролята на науката история, за паметта за героите и събитията, довели до Освобождението. Страстите на времето дават своето отражение, макар не винаги съзнавано, и върху коментарите за историческата дистанция и правото на съвременниците да пишат и публикуват свои свидетелства и исторически изследвания. Ярво и трайно начало поставя Захарий Стоянов с отпечатването на том първи от своите "Записки..."³⁴ Разбирането, че "*голямата история се пише именно, когато визията на историка за миналото е осветена от вникване в проблемите на настоящето*"³⁵ може би е ключът към разгадаване на огромната популярност и до днес на книжовното му наследство.

Г. Г. Димитров несъмнено е следил внимателно първите публикации, още повече, че е лично засегнат от неласкавата светлина, в която е представена революционната му дейност от З. Стоянов.

През 80-те години популярна е и версията за комитетските изяви и предосвободителски въстания, тиражирана и преработвана от Ст. Заимов. По-късно, в качеството

си на председател на Върховния комитет на поборнико-опълченските дружества (1897-1899) и на националния комитет "Цар Освободител" (1898-1908), той ще се захване да оформя националния пантеон с други средства – като гради паметници. Но тогава също, както З. Стоянов, бърза да декларира, че не пише история. Той вярва, че готви сурови "материали за бъдещата история; ние разказваме събитията в качеството си на дейци и очевидци; ние пишем летописи, в които ще се ровят бъдещите историци" и ще "пробират" факти, та да ги "редят в исторически вериги". Като си запазва същественото право да "задава въпросите", той оставя задгълженето и отговорността на историците да търсят отговорите. А в един импровизиран разговор на тема "как трябва да се пише история", той с готовност споделя своя няколкогодишен практически опит от кухнята: "Разпитваме самите дейци, за които пишем, разпитваме запитвания до съучастници и очевидци на събитията, ровим се в собствените си дневници, писани в затворите, ровим се в паметта си, четем личните спомени на другари по мисъл и дело, а дето ни падне на ръка, прибираме и частни писма, писани в оная епоха, които частни писма се докосват до разказваните от нас събития."³⁶

На този екзалтиран фон, когато с механизмите на политиката и средствата на държавата в масовото съзнание се налагат определени автори и произведения, в продължение на повече от десетилетие, малко встрани остават очитите на други дейци да пишат история на Възраждането. Като емблематични, макар и не винаги на едно ниво, могат да се посочат в хронологическа последователност следните: през 1881 г. С. С. Бобчев издава "История на българския народ" (книгата става гимназиален учебник). През 1885 г. Св. Миларов отпечатва в Пловдив своята "История на българския народ 679-1877". На следващата 1886 г. В. х. Ст. Берон публикува в Гърново "Археологически и исторически изследвания". Свои изследвания на политическите движения и въстания в Западна България прави и отпечатва през 1890 г. и етнографът Димитър Маринов. Започва работа върху "Кратък очерк на въстанията на българите за освобождение през последните четири века до Освободителната война в 1877 година" и Пандели Кисимов, известен отдавна с историческите си интереси. Този негов текст обаче остава в архивите до 1999 г.³⁷

Интересно е да очертаем на този фон какви са вижданията на Г. Димитров за целите на науката история и за методите на изследване, които споделя и се опитва да приложи в книгите си. През 1894 г., преди да е изпитал всички трудности по отпечатването на част първа от "Княжество България", той вярва, че "историята е правден и немолчим съдия". И пред нея "победителите слезват от техните победоносни кола; мъчителите не задават вече страх; прищозете се явяват съблечени от суетното величие. Онова само, което е честно, е полезно, а времето раздава равномерно възнаграденията си и наказанията си". Сигурен в гарантираното разпространение на изданието, за което твърди, че са записани 1500 абонати, той не отделя внимание на предварителната реклама. Дори с лека ирония, а защо не и с малко професионална завист, коментира усиления и успехите в практиката за "валагане" и тиражиране на нечии книги. Само след две години обаче, натрупаният очит ще да е поизчерпал оптимизма му и той с болка констатира, че "времената изопачават и делата" (КБ, Ч. I, XIII-XIV; КБ, Ч. II, 14).

Изследователят Георги Г. Димитров е рожба на XIX век. Времето, когато господства популярното схващане, приписвано на Л. Ранке, че задачите на историка са просто да покаже как е било в действителност. И единствените му оръжия са фактите, съществуващи обективно и независимо от интерпретацията, както и фетишизираните документи.³⁸ Затова не бива да ни учудва, че Г. Г. Димитров упорито и пристрастно спори с романизираните версии на З. Стоянов и Ст. Заимов. Без да смята за необходимо "да изучи вкусът на читателите", той твърдо стои на позицията, че "бъдещият

историк ще държи само факти и дати". Твърди, че забавянето на работата по предварителния план се дължи и на необходимостта "на много криво и погрешно изложени действия справки да направя" (КБ, Ч. II, 5-10, 257-260, 306-307, 324-325, 327, 331, 356, 360, 373-379, 381, 410, 416, 432, 491, 511; СБОБ, Ч. III, XVI). Опитва се да внуши доверие към изложението си като цитира, съгласно представите на времето, използваните източници. Ако се направи общ списък на споменатите имена на автори общо в трите излезли книги, той ще се окаже порядъчно дълъг. Някои чужди автори вече бяха посочени. Ето още имена: за църковното движение се осланя на Т. Бурмов и В. Теплов. За състоянието на Османската империя и освободителните движения на съседните народи използва Дживат бей и руските историци Гервинос, Богданович и Соловьев. Политическите изяви от първата половина на XIX век познава освен от свои теренни проучвания и по публикациите на В. х. Ст. Берон и Д. Маринов, но ги определя като повърхностни и недостатъчни, макар последният да е получил "министерска субсидия" да работи на място. (Ако съпоставим писаното впоследствие от него с цитираните текстове, ще се уверим, че невинаги само критичното четене на предходните гарантира отлични резултати). Особено дълъг е списъкът на източниците му за революционните движения от втората половина на XIX в.: освен обширните съчинения на З. Стоянов и Ст. Заимов, той споменава писмени работи на Хр. Шиваров и Г. Кюмюрев, Н. Владкици, Аг. Мишев, Хр. Попов, С. Гълъбов, Д. Ст. Кукумявков, Д. Ив. Дюлгерев и Ив. Х. Д. Златарев. Цитира също И. С. Иванов, Ст. Попов, Ю. Иванов, П. Хитов, Черновежд, полк. де Прерадович. Споменава и много имена на свидетели, които е разпитвал на място, публикува извадки от писма и други документи. Уточнява също, че е използвал творчески източниците си: "имахме пред вид гореизложените описания, от които извлякохме само онова, което намерихме сходно с издирените от нас и проверявани сведения". Убеден е, че грешките могат да се поправят само, когато книгата намери своите читатели. А за събитията от 1877-1878 г. събирал материал още по време на войната, а после проучвал "съчиненията: "Хроника Войни" (илюстр.), "Русс. Старши", на Куропаткинъ, на Гленаръ, Всеволя. Крестовский, Гейсманъ, Сихра и др" (КБ, Ч. I, XII-XIII, 247, 251, бел. 1; КБ, Ч. II, 5-7, 10-11, 202, 225-226, 254, бел. 1, 259-260, 265, 291, 425, 522; СБОБ, Ч. III, XXIV, 76, бел. 1, 130, 134).³⁹

Очевидно е, че Георги Г. Димитров се е потрудил доста и не е случайно, че и днес неговите три тома се използват рационално от българската историческа наука. Как обаче се е справил с трудоемката и отговорна задача, не е въпрос на това изложение.⁴⁰

Г. Димитров споделя, че не успява да отпечата целия събран материал поради липса на средства. Вероятно архивът му е безвъзвратно загубен. Затова е интересно накрая да проследим историята на трите тома, доколкото това е възможно само въз основа на написаното от него. И то на фона на държавната политика за поощряване на такива съчинения. Да хвърлим малко светлина и върху механизмите за финансиране и възможните печалби и рискове от книгоиздателския бизнес в младото княжество. Авторът пише, че през октомври 1889 г. посетил София с цел да получи съдействие и "някои наставления" от Министерството на просветата (идва без сериозни препоръки, неподкрепен от никоя институция и без ясна партийна физиономия – бел. моя, В. Р.) Вече е отпечатал и разпространил своята програма за събиране на материали и идва с готова идея за бъдеща книга. Натрунал е опит и при една проучвателна обиколка в югозападната част на България, тоест в своя роден край. Но не споменава по това време да е искал държавна субсидия. В София е посъветван от г-н Л. Въжаров да получи от Министерството "едно рекомендателно писмо", за по-пълно съдействие от административните органи на място. Първият му опит да си издейства държавна подкрепа за своята дейност обаче е горчив. Г. Г. Димитров не дава обяснение за

отказа, но приема неуспеха като личен (КБ, Ч. I, V; СБОБ, Ч. III, VII).⁴¹

Много скоро обаче, през януари 1890 г., в Търново Георги Димитров е “застигнат” от окръжно на просветното министерство, което изисква духовните и административни власти по места да събират и препращат в столицата статистика и материали за съставянето на географски речник. Прегледал текста на документите със съдействието на митрополит Климент, Г. Г. Димитров веднага заподозрял интелектуална кражба; по-късно ще твърди, че там прочел точките от своята програма, която бил оставил преди месеци в министерството. Но това не го отчаяло, защото от опит знаел, че по този начин не могат да се съберат достоверни данни. Насърчен от учителите заради старанието си, той продължава по начертания път. Особена подкрепа среща от Цани Гинчев и търновския митрополит Климент (КБ, Ч. I, V-VI, XIII; СБОБ, Ч. III, VII).⁴²

След една година, в началото на 1891-ва, го виждаме отново в София. Пак упорства да се срещне с министър Георги Живков. Авторът явно не споделя цялата истина, защото в признанията му има известно противоречие. Изглежда целта му е била да се възползва от приетата от правителството програма, по която ежегодно Министерство на просвещението отпуска суми за “*научни и книжовни предприятия и за събиране и отпечатване на старини*”. За 1891 г. бюджетната субсидия е от 90 000 лева, а с всяка следваща година нараства.⁴³ Г. Г. Димитров твърди, че ходил да иска съдействие от министъра за археологически разкопки, а получил отказ с мотив: “*министерството дава помощ за книги, които ще се печатат, и ако бъдат ръкописите предадени на рецензия*”. Действително, правилата за финансова подкрепа на научни трудове към момента са такива. И явно бившият книжар е запознат с тях, защото има информация, че текстовете се бавят понякога повече от година.⁴⁴ Но пред читателите си той изтъква като причина за пореден отказ делото му да бъде подкрепено партийни пристрастия: “*министъра Живков никога не отпускал помощи на хора, които не били негови приятели, или пък известни правителствени партизани, и които даже не припускал при себе си*” (КБ, Ч. I, XI-XII, 268, бел. 1; СБОБ, Ч. III, VIII).

Това обвинение е вероятно, но е и пристрастно. По това време свои етнографски и исторически изследвания прави и друг самоук историк и общественик, и съпартиец на Стефан Стамболов – Димитър Маринов. От кр. на 1891-ва, особено през 1892-ра и в нач. на 1893 г. той неколккратно се оплаква на Ив. Шишманов, който е в добри отношения с министър Живков, че е задлъжнял много. Налице са достатъчно партийно-политически условия да допуснем, че Д. Маринов, известен с обвързаността си с институции като Народната библиотека в София и Книжовното дружество, би могъл да оправи финансовото си положение. Но явно това не става. Защото през 1895 г. той споделя със Ст. Бобчев, че дължи на русенското дружество “Гирдан” 1027 лева “*заради книгата “Жива старина”*”. Дружеството протестирало полицията, което пък наложило заповед на книгите му: “*тия хубав етнографически материал ще попадне или в ръцете на бакалите или пък на една някояква цела ще бъдат купени от единия еврей*.” Затова Д. Маринов моли Бобчев за ходатайство пред просветното министерство да откупи 200-300 бройки от книгите. Споделя също, че няма “*ни пет пари*”.⁴⁵

Пътя, по който е тръгнал ентусиазираният Георги Г. Димитров, много скоро ще го изправи точно пред същите проблеми.

Поучил се от опита си, той решава да пробва да спечели благоразположението този път на княз Фердинанд, известен с меценатските си прояви. Затова на 4 юни 1893 г. се обръща към него с прошение да подпомогне отпечатването на първия том. Както може да се очаква, владетелят се изказал положително по принцип, но препратил въпроса за конкретно решение към редицата подчинени чиновници; предстояло про-

учване на необходимите финансови средства. На 6 октомври Димитров получил следния отговор от Министерство на просвещението: *“Отидете сте се до техни Царски Височества с просба, да благоволят и Ви улеснят с известна помощ в отпечатването на пригответо от Вас “Описание на Княжество България”. За да може да се определи в какъв размер може да бъдете облагодетелствован, имайте добрината, да испратите целия си ръкопис в министерството за оценка, след което ще Ви се повърне незабавно.”* Доколкото вече познаваме нрава на самоукния историк, можем да предугадим реакцията му: *“на това... никои път не можех да остана съгласен”* – отсича той (СБОБ, Ч. III, IX).

Макар и поотчаян, Г. Г. Димитров намира изход и този път. Насочва се към частната инициатива, каквълто е богатият опит на много книжовници и просветители от Възраждането. След като не успява да намери пари от някои стари приятели, той се връща в Пловдив и на 16 май 1894 г. тегли заем от Народната банка. Поръчителите са му господата В. Ив. Шопов и Ив. Андонов. Изправен пред единствената възможност, сам да финансира изданието си, той получава първоначално 1000 лева и веднага се връща в София. Печатарите искат предплатата поне от 500 лева. Той сключва на 3 юни договор с “един чех”, “придворний печатар” Шимачек. *“В условието той се задължаваше да отпечата по три коли в седмицата. През 2-3 седмици в началото печаташе по две коли, после по една, а през месец август свършиешо спре, като се извиляваше, че нито хартия имал, нито пари, за да купи.”* Налата се Г. Г. Димитров да вземе втори заем от Отоманската банка, полица за който отново подписва пловдивският индустриалец Вълко Иванов Шопов. Следват още перипетии с печатницата, но в средата на месец декември книгата е готова и първите 600 екземпляра са подвързани (КБ, Ч. I, XII; СБОБ, Ч. III, IX-XIII, поместен е и портрет на В. Шопов).

Но истинските проблеми едва сега започват. *“Председателят на Св. синод дядо Григорий и Софийския дядо Партений – пише Г. Димитров - сполучили да узнаят, че било писано нещо за тяхното минало, та решили да употребят всевъзможни средства за да конфискуват книгата”* (Компроментиращата информация вж: КБ, Ч. I, 492-495). Със своето влияние те успяват да ангажират и инспектора на полицията Н. Груев, който притиска автора с искане от името на баща си от Копривница, който в качеството на спомоществател настоял или да получи книгата, или парите си. Плъзват слухове, че Григорий подкупил печатаря Шимачек с 200 наполеона, за да не освобождава книгата. Усилията на заинтересованите да я унищожат остават безплодни, защото, както многозначително пише авторът, *“правителството отказа да удовлетвори желанието им и да конфискува такава една историческа книга.”* Готовите бройки по-късно ще бъдат разпродадени неправомерно от печатаря Шимачек и неговия съдружник Прошек в съучастие с един от “приятелите” на Г. Г. Димитров, натоварен от него с продажбата на готовите книги (СБОБ, Ч. III, IX-XII, XV).

Този път само упоритостта и ината на Г. Г. Димитров едва ли щяха да му помогнат да излезе от затрудненото положение, ако не му съдейства Вълко Ив. Шопов.⁴⁶ До края на живота си авторът ще пита към него гореща благодарност като към благодетел, който се отзовава *“не толкоз по приятелство, колкото от съчувствие към делото”*. За да види труда си отпечатан, да го разпрати на предплатилите абонати, да закърпи финансовото си положение, а вероятно и за да натрие носа на явните си и тайни врагове, той съумява да *“даде ход на книгата”* като я препечатва в Търговската печатница в Пловдив. За целта е взел и 200 лева заем от един “сродник”.

Ако проследим внимателно хронологията на събитията, представена от Георги Г. Димитров, ще прочетем, че *“старците, - тези зловни души (Григорий и Партений – бел. В. Р.), като арестуваха книгата и беха напълно уверени, че не ще мога вече да я препечатам”* не се отказали да му напакостват. Когато отишли на 18 януари 1895 г. в

двореца на рождения ден на *“И. Ц. В. Бориса, вдъхнали идеята за “Българското отечество”, а книгата “Княжество България” незаметно да се претопи, да се не чуе, и да се не види”*. Ето какво още пише по този повод през 1899 г. Г. Димитров: *“Онзи българин, който не е дал 5-10 лева за тази книга (разбирай инициативата “Българско отечество” – бел. моя, В. Р.), той е поне слушал, И. Ц. В. (става въпрос за Фердинанд – бел. моя, В. Р.) е дал 20 000 л., а от чиновници, търговци и изобщо от целия народ големи суми се събраха, от които значителна част се и разнесе до сега. Причината на издаването на тази книга, вярвам, твърде малцина да знаят, заради това аз ще я обясня на читателите си”* (СБОБ, Ч. III, IX-X, XIII).

Тук авторът намесва инициативата “Българско Отечество”, която с появата си отговорила на необходимостта от институционен център и финансов координатор за различни проучвания и изиграла съществена роля за по-нататъшното развитие на българската наука. Тя била ръководена от специален Редакционен комитет, начело с министъра на просвещението. Наистина била учредена на посочената от Г. Г. Димитров дата с рескрипт на княз Фердинанд и просъществувала, макар видоизменена и с прекъсвания до 1920 г., когато архивът и специално създаденият фонд били предадени на Българската академия на науките. Първоначалната идея предвиждала да се издаде едно съчинение под заглавие “Българско отечество”, което да съдържа *“всестранно описание на българската земя и българския народ”*. То трябвало да бъде в основата си научно, а в изложението популярно.²⁷ В историографията още няма яснота чия е първоидеята. Версията на Георги Димитров буди известно недоверие поради пристрастността на автора, който дори не бил поканен да работи по никой от въпросите в изработената широкообхватна програма. Но все пак, тя не трябва да бъде подминавана без задълбочено изследване.

След тези перипетии Георги Г. Димитров, като прави равностойна от постигнатото, обобщава: *“в Софийската Османска Банка и в Народната тамо както и в Пловдивската под поръчителството на г-на В. Шопова обръщаха се три мои полици от 2600 л. В лошо положение испаднах.”* Затова става наложително бързото отпечатване и разпродаване на част втора от “Княжество България”.

Като знаел, че Народното събрание отпуска чрез правителството на Министерството на просвещението *“една сума от 70 000 л. за снабдяване общинските библиотеки с полезни книги и за литературни предприятия”*, Г. Димитров още през 1895 г. подал прошение за откупуване на няколко броя от първата част. Това би била гарантирана печалба за автора, с която той можел да улесни издаването на втората част от книгата си. Видяхме, че за същото по това време търси съдействие и Д. Маринов. Въпреки някои положителни отзиви в печата за книгата му, както твърди Г. Г. Димитров, Министерството отказва да откупи екземпляри. За решението той е уведомен със специално писмо: *“В отговор на прощението Ви от 11.03. (1895) съобщава ви се, господине, че Министерството няма възможност за сега да откупи от вашето съчинение, защото предвиденият кредит за литературни предприятия е вече изчерпан.”* (СБОБ, Ч. III, XV). По това време министър е Константин Величков, а правителството е на Народната партия.

И без тази помощ, част втора излиза през 1896 г., макар и с известно закъснение, поради *“забавянето на някои от портретите, доставени от странство или изработени там”* (томът съдържа четиридесет и една ценни илюстрации; тепърва може да се проучи кои се публикуват за първи път и какви са източниците им). По предварителен план тя *“трябвало да съдържа само нашите политически движения от падането на българското царство до последната руско-турска война.”* Но при оформянето на материала, той намерил за нужно бегло да представи и *“българските цари и появяването на турците на Балканите. Писахме по-общирно и за етичарите, защо-*

то те са играли важна роля в държавния строй, а пък в нас почти нищо не е писано за тях. Изложихме някои подробности за кърджалиите, писахме за освободителното на Гърция и Кримската война, в която българите са вземали участие, така също и други някои интересни за нас исторически сведения. Политическите движения, които можахме да изучим и съберем, описахме по ред, тожже вкратце и без никакви коментарии” – споделя собствената си преценка авторът. Въпреки оскъпяването, за да спази договорката с предплатилите спомоществатели, книгата за тях остава на цена от три лева (КБ, Ч. II, 5-6, 12).

Без да се поучи от патилата си до този момент и от книжарската си практика преди 1878 г., Георги Г. Димитров обаче постъпва доста наивно при продажбата на готовите книги. Той напълно се доверява на *“един стар приятел, пенсионер и като без работа, поверих му раздаването й.”* Макар да не споменава името му, личи, че добре го е познавал, защото дори категоричните предупреждения на Д. В. Манчов не го разколебават. *“Приятелия раздаде първата част, отпечатах втората и с нея обиколи из България, взима, дава, по сметка никой път не му подирих, като че аз самичък да ходех”.* Към март 1897 г. тиражът от втората отпечатка на част първа е изчерпан. И зад гърба на автора, с подбита цена и в съдружие с печатарите Шимачек и Прошк, *“приятелят”* започва продажба из цялата страна на първата отпечатка... Преди да се заеме с издаването на част трета, *“като немам собствена къща, да не ги вляча в случай на местене”*, в складовете на Търговската печатница в Пловдив Г. Г. Димитров оставя за съхранение 2073 екземпляра от част втора на *“Княжество България”* (СБОБ, Ч. III, XIV, XVII).

При голямата материална оскъдица и за да не получи формален отказ от Министерството на просвещението за изкупуване на бройки от втората по ред книга от тритомника, Георги Г. Димитров този път подава заявление преди началото на 1898 година. На 21 януари отива в Министерството за отговор на място. Преди да се срещне с министър Иван Вазов, той обаче се подsigурил като проучил движението на молбата си. От *“архиваря”* получава приготвеното още на 12 януари 1898 г. и лично подписано от министъра писмо, което гласяло: *“В отговор на прошепнето ви от 11 декември миналата година съобщава ви се, г-не, че Министерството не може да удовлетвори молбата ви.”* Г. Г. Димитров подробно и вероятно умишлено споделя със своите читатели за състоялия се постфактум разговор в кабинета на министър Вазов. *“Той с възхищение ми каза, че този мой труд цял да служи на бъдещия историк като главен източник по нашата нова история и отправи ме да питам за резултата на г-на Пеева. Последният ме увери, че заявлението ми още не било постъпило в Учебний Комитет за разглеждане, като прибави: “и споци даже имахме заседание, обаче, виеето заявление немаше и ако бе постъпило, то през мойте ръце щеше да премине, заради това, попитайте г-на Ангелова какво е станало.”* И за да не отегчава с повече подробности читателите си, авторът разкрива истинските причини според него, книгите му да не бъдат откупени за общинските библиотеки. В първата имало писано неприятни неща за миналото на някои наши владци. А за втората *“като не съм знаил, че г. Заимов бил тогава член на Учебний Комитет* (Ст. Заимов е председател на Висшия учебен съвет към министерството на просвещението – бел. В. Р.), *писал съм в предговора и то твърде вкратце за съставената от него, пълна с лъжи и измислици книга “Васил Левски”, както и за “Миналото”* (СБОБ, Ч. III, XV-XVI).

Ето и последните известни факти от одисеята по финансирането и издаването на част трета. Вероятно и нейният начален замисъл е доста променен. Има податки, че в първоначалния план том третия е трябвало да съдържа и подробно описание на минералните бани в Княжеството, за което вече били събрани спомоществатели. Като

описва перипетиите с продажбите на част първа и втора към 1897 г., Г. Г. Димитров споделя: *“за мене друго спасение нямаше, освен да отпечатам тази част по Руско-турската война, за да изплатя поне дългът си, ако мога”*. Вероятно авторът е подготвял изданието си като юбилейно по повод двадесетата годишнина от събитието. Текстът се отличава с едно чисто хронологическо излагане на събития и лица, подчинени на идеята за претърпените от българите страдания в хода на войната по вина на турското отмъщение. И тук поради съкращаване на обема отпадат цели селища, за които е събран и обработен материал (КБ, Ч. I, XIV; СБОБ, Ч. III, XXIV).⁴⁸

Предговорът към част трета носи дата 10 август 1899 г. Той съдържа последните известни ни биографични данни за Г. Г. Димитров. За да набере пари, той решава да се отнесе *“писмено до някои известни богаташи в София, с надежда че ще взема от десетина души по 100 или 50 лева и ще се олесня”*. Напечатва 6000 брошури със следното съдържание: *“Всекой един българин, който е прочел двете части от книгата “Княжество България”, той е напълно уверен, че и книгата по руско-турската война, ще бъде също така интересна; но ако някои не иска да знае течението на тази освободителна война, или пък не иска да даде два лева за книгата, той се умолява да ми помогне, а каквото записе и даде, след отпечатването на книгата обратно ще му се повърне.”* Авторът не споменава рекламната кампания да е имала какъвто и да е успех. През 1898 г. *“под поръчителството на г-на А. И. Дукова, взех с лихва от Бр. Свакерови 150 л.”*, сума, която година след това още не е успял да изплати (КБ, Ч. I, XIII; СБОБ, Ч. III, XVI-XVII).

Междувременно цитираният вече “приятел”, който не получил останалите бройки от част втора, заставил управителя на пловдивската печатница Ив. Георгиев *“да ме убеди за да му ги продам по два и половина лева екземпляра, но аз не станах съгласен”*. Отказът на Г. Г. Димитров става причина на 11 юни и на 13 юли той да получи съдебни призовки, които заплашват с опис и продажба на 2000 броя от отпечатаните и складирани в печатницата книги. Това съвпада по време с преживяната разпродажба на вещите му и ценната лична библиотека. *“Като полмя всичко това и като получих третия призовка... и, като зная, че Иван ще продава, а Тодор ще купува за задружната сметка, който и да беше тн мое място, той щеше да плоче на перотъ, да го съпоти на две и да го залучи (така в текста - В. Р.)...”* (СБОБ, Ч. III, XVIII, XXI).

Предложеният текст е само един поглед върху “ходенето по мъките на свидетеля-историк” – един от малкото просветени съвременници на превратните събития по българските земи от онова време. Предстои тепърва историците да детайлизират съдбата на автора на “Княжество България”.

БЕЛЕЖКИ

1 Тези данни споделя самият автор. Вероятно днес е трудно, но не невъзможно, те да бъдат засечени и сравнени с други документи. Вж: **Димитров, Г.** Княжество България. Историческо, географическо и етнографическо отношение. В три части. Ч. I, С., 1894. XII. **Същият.** Страданията на българите и Освобождението на България през 1877-1878 г. С., 1899. X-XII.

2 **Бонева, В.** Българското възраждане в българската историопис. Електронно издателство Liter. Net. 04.03.2003. След 1989 г. се наблюдава засилен интерес към преиздаване на различни “позабравени” следосвобожденски историци- мемоаристи и краеведи. Един списък на актуализираните автори би бил интересен не само за историографите. За краткост в статията всяко следващо позоваване на трите тома на Г. Г. Димитров в текста ще бъде както следва: за том първи: (КБ, Ч. I), за том втори:

(КБ, Ч. II), за том трети, излязъл под различно заглавие поради промяна в авторския замисъл: (СБОБ, Ч. III).

3 Още Захари Стоянов разсъждава върху въпроса за равновесието между дистанцирания изследовател и съвременника на изследваните събития: *“Немислимо е да търси читателят от нас съвременниците строга обективност и хладнокръвие... Обикновено записки или лични възпоменания се публикуват след няколко години, когато съвременниците и лицата, които се споменават в книгата, не живеят вече. Аз не се съгласявам с това правило, бог знае защо и за какво установено в европейските литератури...”* Той вярва, че засегнатите трябва да имат възможност да опровергават написаното. Вж: **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. Разказ на очевидци. 1870-1876. С., 1981, 21-22. Показателно за продължаващата днес дискуссия е мнението на Франсоа Артог: *“Свидетелят и историкът? Проблемът изглежда отдавна разрешен - практически и епистемологически. Свидетелят не е историк, а историкът, ако може евентуално да бъде свидетел, няма защо да става такъв и той може да започва да става историк едва като се дистанцира от свидетеля (от всеки свидетел, включително от себе си)”*. **Артог, Ф.** Свидетелят и историкът. - В: История. Разказ. Памет. С., 2001, 178. Вж също: **Лоуснтал, Д.** Миналото е чужда страна. С., 2002.

4 **Василев, А.** Трем на българското Възраждане. С., 1936, 74. **Българска възрожденска интелигенция.** Енциклопедия. С., 1988, 194. **Попов, Ж.** Георги Георгиев Димитров. - В: Енциклопедичен речник. Кюстендил. Кюстендил, 1988, 180-181. **Георгиева, М.** Георги Георгиев Димитров. - В: Кой кой е сред българите XV-XIX в. 501 имена от епохата на османското владичество. С., 2000, 84.

5 **Тодев, И.** Българското национално движение в Тракия 1800-1878 г. С., 1994, 128-130; **Същият, Г. Г.** Димитров – книжар и книжовник. - В: Към друго минало или пренебрегвани аспекти на българското национално Възраждане. С., 1999, 193-194.

6 **Разбойников, Ал., Сп. Разбойников.** Миналото на Свиленград. История на града до 1913 година. С., 1996, 78-82.

7 **Данов, Хр. Г.** Нещо из моето “Житие-битие”. - В: За теб, мили роде. Пловдив, 1978, 248, 256-259.

8 **Данов, Хр. Г.** За теб, мили роде. Пловдив, 1978, 257-259, 295. **Парижков, П.** “Неуморният мъж Г. Г. Димитров”. Революционер и книгопродавец български в Одрин. - Във: Възрожденски книжари. Сборник документални очерци. С., 1980, 182-187. **Тодев, И. Г. Г.** Димитров – книжар и книжовник.... 194. В. “Македония”, т. 1, бр. 22 от 29.04.1867, цит. по **Тодев, И.** Българското национално движение в Тракия.... 246, 417, бел. 81.

9 **Тодев, И.** Цит. съч.

10 **Тодев, И.** Цит. съч., 150-151, 168-169, 183, 246-247. За обхвата на униатската пропаганда в региона и опитите за активно противодействие вж: **Из архивата на Найден Геров (ИзАНГ).** Кореспонденция с частни лица. Кн. II, С., 1914, с. 257-258, № 2034. **Архив на Найден Геров (АНГ).** Ч. I (1857-1870). С., 1931, с. 377-378, № 320, с. 510-515, № 455.

11 **Димитров, Г.** Княжество България. Историческо, географическо и етнографическо отношение. В три части. Ч. II, С., 1896, 11-12, 370, (КБ, Ч. II). **Тодев, И.** Цит. съч., 313-314. **Парижков, П.** Цит. съч., 186-187.

12 Вж: **Парижков, П.** Цит. съч., 185-186.

13 **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806-1878 г. С., 1957, Т. 1, 82.

14 За обществената атмосфера тук през 60-70-те години на XIX в. вж: **Извори за българската етнография.** Т. I Из българския възрожденски печат. С., 1992, 91-92, 302. **Косев, Д.** Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. С., 1986,

169-170. П. Р. Славейков следи процесите, добре запознат е с региона, където известно време е учителствал, и работи в сътрудничество с Найден Геров. Из АНГ... Кн. II, 257-258. КБ, Ч. I, с. 237, 239.

15 Тъй като "спомените изграждат свое собствено минало в зависимост от заложеното в настоящето", превратностите на времето след близо четиридесет години дават своето отражение върху интерпретациите: **Стамболски, Хр.** Автобиография. Дневници. Спомени. 1852-1879. Откъси. С. 1972, 459. **Попов, Ив. Н.** Из миналото на Одрин. С., 1919, 18-31. За теоретичната страна на въпроса виж: **Кандо, Ж.** Антропология на паметта. С., 2001, 32.

16 Достатъчно са само няколко примера: **Страшимиров, Д.** История на Априлското въстание. С., 1996, Т. III, 18. **Митев, Пл.** Българският революционен комитет 1875. С. 1998. **Кирилова, Ан.** "Източното направление на народната войска за 1867 г." (Към историята на някои по-малко известни чети от 1867 г.) Сп. История, кн. 2-3, 1999, 86-96.

17 Вж: **Тодорова, Цв.** Исторически науки. - В: Из историята на Българското книжовно дружество 1869-1911 г. С., 1994, 24-50 и пос. литература.

18 **Займов, Ст.** Миналото. Очерки и спомени из дейността на българските тайни революционни комитети от 1869-1877 г. С., 1986. **Стоянов, З.** Цит. съч. **Кънчев, Поп Минчо.** Видрица. Спомени, записки, кореспонденция. Дял I. С., 1983, 381-382, 659, бел. 49. АНГ. Ч. II (1871-1876). С., 1932, с. 79-81, № 87, с. 81, № 88, с. 90-91, № 97.

19 За историята на Одринския революционен комитет и контактите на Г. Димитров с Тодор Каблешков и Георги Икономов вж. **Тодев, Ил.** Българското национално движение..., 313-315.

20 Цит. по **Парижков, П.** Цит. съч., 186.

21 **Тодев, Ил.** Цит. съч., 315-316. Подробно изложение за Старозагорското въстание вж у **Митев, Пл.** Цит. съч.

22 **Стоянов, З.** Цит. съч., с. 117.

²³ Вж <http://george-orden.nm.ru/Abc/abcgrg4st11.html>. По-подробно за водените в района сражения вж: **Митев, Й.** Освобождението на Пловдив и Пловдивския край от турско иго. - В: Пловдив 1878-1968. Деветдесет години от Освобождението на града и Пловдивския край. Пловдив, 1968. 24-42.

24 В провокативната книга на Петя Пачкова името му само е споменато веднъж в списъка на "поборниците", които авторката е изследвала, но не се изнасят никакви данни за него. Вж: **Пачкова, П.** Идейното развитие на поборниците след Освобождението. Социално-историческо изследване. С., 1988, 45.

25 Трите тома съдържат богата информация за изследване и сравнение на практиките на книгоиздаване преди и особено след 1878 година.

26 Текстът на "Временни правила за научни и книжовни предприятия" вж в **СБНУ**, кн. I, С., 1889. VII-IX. По-подробно за това и за други периодични издания, които публикуват огромен автентичен изворов материал, както и за ролята на държавата при контролиране на тази дейност, вж: **Тодорова, Цв.** Цит. съч., 39-42.

27 Повече за закона и конкретно за дейността на Г. Живков като министър вж: **Радева, М.** Културната политика на българската държава (1885-1908). С. 2002, с. 50, 52-53. **Еленков, Ив.** Институционалната утопия от края на XIX век и ролята на българския учител в нея. - В: История. Разказ..., 305-329.

28 Вж и категоричното заключение на Ил. Тодев: "Не е известно как са протекли последните шест-седем години от живота на Г. Г. Димитров – от издаването на третата част на неговото съчинение през 1899 година до смъртта му през 1906 година. Може би е бил уморен – при печатането на книгата си претърпял финансо-

ви загуби, срещнал завист, неразбиране, пренягствия от засегнати честолюбия; може би е бил и поразочарован от малко тъжната съдба този иначе упорит, родолюбив, заслужил за отечеството си възрожденец с ниска стартова скорост в живота, със средни способности и без много късмет.” **Тодев, Ил. Г. Г. Димитров – книжар и книжовник...**, 199.

29 Подобна приципна и неласкава оценка за изследванията на “чужденец – българофил”, подкрепяни от българската държава, споделя в началото на 1884 г. и Захари Стоянов. Вж **Стоянов, З.** Цит. съч., 23.

30 След предварителна обиколка в Южна България, вероятно с цел да привлече абонати и прочуи възможностите за събиране на материали, на 22 август 1889 г. Г. Г. Димитров отпечатва програма. В нея излага съдържанието на бъдещата си книга: “*Километрическо разстояние на всякой окръжен град от околійските и съседните окръжсти и околійски градове. Местоположение. Климат. Население по народност, вяра и кѣця. Отваряше българско училище и почнување богослужението на славянскій язык. Читалица и благотворителни дружества от 1857 г. до освобождението ни. Неколко синодальни писма до епархиотите от грѣцката патриаршия при испращанше нов пастир – (тиранин), пълни с ласкания, лицемерия и шарлатанства. Поведението на митрополитите Дели Матей Самоковский, Дионисия Кюстендилский, Неофита Търновски и други. Изгонване на митрополити и епископи. Кратък очерк по черковний въпрос от 1856 година и главните дейци по него. Герои за свободата от 1861 година. Дейци по възстанията и опустошения в градовете и околните дела през годишите 1876-1877. Враждебните към руский и българский народ действия на тогавашний Одрински грѣцки владика Дионисия – сега вселенски патриарх и неговото позорно изгонване. Читалица и благотворителни дружества в настоящее време. Училища мъжки и девически, учители и учителки, ученици и ученички. Облекло. Черкви и други молитвени заведения. Старини. Търговски дружества, фабрики, печатници. Произведения. Панаири и назари. Общински приходи. Градини и места за разходки. Води, реки, езера и морета. Параходи. Шосета. Железници, такса и километрическо разстояние (СБОБ, Ч. III, VI-VII). Сравни с **Милићевић, М. Ђ.** Кнежевина Србија. Географија – орографија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – управа. Књ. 1 и 2, Б., 1876. **Същият.** Краљевина Србија. Нови крајеви. Географија – орографија – хидрографија – топографија – археологија – историја – етнографија – статистика – просвета – култура – управа. Б., 1884. Това издание, съхранило ценна информация и редки документи, част от които вероятно загубени, макар да съдържа и много пристрастия и неточности, е преиздадено фототипно в Белград през 1973 година.*

31 Интересно би било да се проучи историята на символно натоварения и широко използван термин “поборник”. Показателни са парламентарните дебати във Второто обикновено народно събрание (23.03.1880-4.06.1880) по повод изработването на “Закон за подобрене положението на бедните от поборниците в разните движения за освобождението ни и на семействата на загиналите от тях” (**Държавен вестник (ДВ)**, 1880, бр. 50). Повече вж: **Дневници на II ОНС.** Стенографски протоколи. С., 1880, с. 185-190, 234-235, 254-268, 352-353. Съгласно чл. 1 на приетия закон “*Поборник е всеки, който доброволно е взел в разни политически движения действие или доказано участие, за освобождението ни, както и опълченците, които без разлика на народността са воювали доброволно през последната Руско-турска война.*” Законодателството по тази тема търпи развитие през следващите години. Повече вж: **ДВ**, 1893 г., бр. 13; 1896 г., бр. 28; 1897 г., бр. 53; 1898 г., бр. 7; 1904 г., бр. 11; 1926, бр. 56.

32 **Шишманов, Шв.** СБПУНК, кн. 5, 1891, отдел Критика, 3-13. Съдържанието на рецензията впечатлява и К. Иречек. На 21 декември 1891 г. той пише на Шишманов: *“Ами такъв “panegiricus” сте написали за моето смирение! На места се осещах като някой индийски култур, заобличен от димът на тамяна и заглушен от безпощадното пееие на славата му...”* Вж. **Из архивата на Константин Иречек.** Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1917 година. Т. 2, С., 1959, 281. На български изданието е преведено веднага, но е отпечатано по-късно: **Иречек, К.** Княжество България. Неговата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история. От Константин Иречек, проф. във Виенския университет. В две части. Ч. I Българската държава. Ч. II Пътувания по България. Пловдив, 1899. Същата година Г. Г. Димитров описва в ретроспекция настъпила промяна в първоначалните му проекти: *“След нареждането на една част от материала, указа се, вместо 30, че той ще излезе няколко пъти по 30 печатни коли и аз реших да го разпределя на три части...”* (СБОБ, Ч. III, VIII).

33 **Шишманов, Ив.** Значението и задачата на нашата етнография. СбНУ, кн. 1, С., 1889, 27. Тук е началото и на масовите всенародни отбелязвания на героите. На 18 май 1885 г. например е първото голямо честване на Христо Ботев на Околчица. В българската историография все още малко автори разглеждат подобни събития и като ритуални форми за въздействие върху т. нар. колективна памет. Вж. напр. **Еленков, Ив.** Денят на народните будители. За функциите на училищните празници във времето между двете световни войни. - В: Античност и хуманитаристика. Изследвания в чест на проф. Богдан Богданов. С., 2000, 269-281.

34 Стари другари от времето на комитетите. Стоян Заимов. Никола Обретенов и Кирил Ботев, а по-късно и привлеченият Захари Стоянов, поставят още в края на 70-те години началото на замисъл за написване на историята на Възраждането от гледната точка на революцията. Осъдени на заточение, първите трима имат рядката възможност да записват разкази от съкилийниците си в терсханата. След Освобождението се събират в Русе у Н. Обретенов: чест гост първоначално им е и Ст. Стамболов. Те са все още без работа и лични перспективи. И подхващат замисленото начинание. Вж. **Мирчева, К.** “Записки от Терсханата” – към началото на летописа на българското освободително движение. – В: **Ст. Заимов.** Записки от Терсханата 1868-1878. С., 1999, 7-17. За хронологическата последователност на излезлите съчинения и оценки на текстовете и влиянието им в българската историография вж: **Шарова, Кр.** “Миналото” на Стоян Заимов и мястото му в българската историческа наука. От мемоари към история. - ИДА, кн. 50, С., 1985, 47-87. Същата. “Етиюдите” на Стоян Заимов – една изненада и ново явление в историята и историографията на българското революционно движение. - В: Стоян Заимов. Миналото. Етюди върху “Записките” на Захари Стоянов. С., 2004, 133-251. **Тодев, Ил.** Захари Стоянов и историческата книжнина за Възраждането. В: Нови очерци по българска история. Триъгълник на надеждата. Студии и есета по Българско възраждане. (б. г.), 114-122. **Митев, Пл.** Обществено-политическата дейност на Стоян Заимов до Освобождението (дискуссионни и нерешени въпроси). – В: Наше минало. 2003, бр. 26, 22-28. **Даскалов, Р.** Значения и употреби на българското Възраждане. - В: История. Разказ..., 119-120. **Ракъовски, Цв.** Образи на българската памет. Историята. Поборниците. Записките. Търново, 2004.

35 **Кар, Е. Х.** Що е история? С., 2002, 36-37.

36 Стоян Заимов признава, че първите три книжки на “Миналото” “изглеждат повечето на исторически роман, отколкото на обикновени прости записки, дневници или лични спомени”. Това е бил и замисълът му, защото е убеден, че чрез осветля-

ване „умът и сърцето на епохата“ той гради пантеон на героите в дуните на „грядущите поколения“. Оказал се е пророчески прав за високата „морална и патриотична стойност във възпитателно отношение“ на интерпретациите върху националната история. **Заимов, Ст.** Миналото... 6. 14-15, 246-248.

37 **Бобчев, Ст. С.** История на българския народ. С., 1881. **Миларов, Св.** История на българския народ. Шлодвиг, 1885. **В. х. Ст. Берон.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886. **Марипов, Д.** Политически движения и въстания в Западна България. (Видинско, Ломско, Белоградчишко и Берковско) (Принос за българската история). СБНУ, кн. 2, 1890, 61-115. **Същият.** Из историята на град Лом. СБНУ, кн. 11, 1894, 251-258. **Проданов, Н., В. Бонева.** Инициативата „Българско отечество“, историкът Пандели Кисимов и ръкописът „Кратък очерк за въстанията“. В: Пандели Кисимов. Кратък очерк на въстанията на българите за освобождение през последните четири века до Освободителната война в 1877 година. Шумен, 1999. **Бонева, В.** Цит. съч.

38 **Годорова, Цв.** Цит. съч., 24-29. **Кар, Е.** Цит. съч., 9-12., 16. **Ръвел, Ж.** Разказване и познаване: употребите на разказа в историята. В: История. Разказ..., 31.

39 Г. Димитров приема за правило да цитира източниците си в началото на всеки том, „за да не се увеличава обема“. Но не винаги го спазва. В изложението също сочи имена особено, когато „е черпено от дейци, очевидци“. Тук споделя трудността да се отсее истината при склонността на повечето свидетели да преувеличават ролята си. Предвид срещнатите затруднения в процеса на десетгодишна работа призовава читателите за снизходителност към допуснатите грешки, които обещава да поправи при едно второ издание. (КБ, Ч. I, XII-XIII; КБ, Ч. II, 5-7, 10-11; СБОБ, Ч. III, XXIV).

40 Оценка на трите тома вж: **Тодев, Ил. Г. Г.** Димитров – книжар и книжовник... 196-199. В този текст са представени и тези от излязлата през 1896 г. рецензия в сн. Български преглед.

41 Може да се отбележи, че З. Стоянов и Ст. Заимов също имат отначало сериозни финансови трудности. „*Отпесох се няколко пъти до българското княжеско правителство, което ми отказа категорически без мотиви и обяснения*“ пише в предговора на първото издание на „Записките“ З. Стоянов. „*Опитах се да си доставя нужните средства чрез приятели и познайници, но и тук ударих на камък, ще да удари и всеки един, който последва моя пример*“ – обобщава той. А първите книжки на „Миналото“ Ст. Заимов издава с финансовата помощ на Шуменската книжовна дружина (Стоянов, З. Записки..., 20; Заимов, Ст. Миналото..., 16-17).

42 Интересна информация за разностранната дейност на Министерството на просвещението от това време се намира в: **Сборник** с отбрани окръжни от Освобождението до края на 1942 година. (Идеен, педагогически, административен и исторически справочник). Отбраха и подредиха Н. Т. Балабанов и А. Манев. Т. I и 2, С., 1943.

43 **Радева, М.** Цит. съч., 51.

44 Не пожелаел да си остави текста, „защото, с очите си бях видял внесени книжки още на 20 септември 1892 година, а повърнали на 7 март 1894 година и не от 100 коли материал в ръкопис, но от три печатни коли, и защото не бех забравил злоупотреблението с моята програма. Още мнозина, които били внасяли материал за преглеждане, прочитали го на откъслечи в Сборника или другаде“... (КБ, Ч. I, XI-XII; СБОБ, Ч. III, VIII).

45 **Василева, М.** Димитър Маринов. Изследователят на живата народна старина. С., 1996, 42. бел. 17.

46 За да преценим реално жеста на цитирания индустриалец, е добре да погледнем материалното му състояние. През 1891 г. той строи копринена фабрика в

Станимака, дело на *“акционерно анонимно копринарено дружество “Свила”*, официално регистрирано на 9 ноември 1892 г. в Пловдив от В. Ив. Шопов, Н. Т. Чалъков, Г. Н. Узунски, К. А. Виннари и А. Карагъзьян. Главен двигател и инициатор е Вълко Шопов. В Акционерното дружество са привлечени и английски капиталисти, за да проучват световните пазари и осигуряват продажбата. Основният капитал на дружеството възлиза на 200 000 лева, разделени в 1000 акции по 200 лева. Половината от акциите са на лондонския акционер Хенкел Буйсон, В. Ив. Шопов имал 155 акции, д-р П. Ив. Шопов – 80, А. В. Шопова – 55 и т. н.. За 1899-1900 г. е отчетена 19449 лева чиста печалба. Повече вж: **Анев, П.** Началото на капиталистическата индустриализация на Пловдивски окръг (1879–1900). - В: Пловдив 1877-1878. Деветдесет години от освобождението на града и Пловдивския край. Пловдив, 1968, 130-131.

47 В първите проекти за работа по възрожденската проблематика са ангажирани различни автори, сред които В. Златарски, Т. Бурмов, Р. Славейков, Ю. Ненов, П. Кисимов. Вж: **Велева, Д.** Енциклопедия *“Българско общество”* (Принос към историята на българската наука). - ИДА, кн. 50, С., 1985, 245-282. **Проданов, Н., В. Бонева.** Цит. съч., 3-11.

48 Една библиографска справка ще покаже пресиленото твърдение на Г. Г. Димитров, че към 1899 г. *“макар да са изминали вече 22 години, още нищо не сме написали за войната и за участието си в нея”*. Вярно е обаче, че такова подробно, на места детайлно, изложение със седемнадесет илюстрации и портрети, тогава се публикува за първи път. И до днес при критична съпоставка може да служи за ценен извор. По въпроса виж **Митев, П.** Размисли върху руско-турската освободителна война (1877-1878). Сп. История, 1994, кн. 2, 52-59.